

⁶ Марченко М.І. Українська історіографія: 3 давніх часів до середини XIX ст. - К., 1959. - С. 173.

⁷ Романовський В. Нариси з архівознавства. - Харків, 1927. - С. 102.

⁸ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. - Вып. I. - К., 1911. - С. 4.

⁹ Романовський В. Вказ. праця. - С. 103.

¹⁰ Левицкий О.И. Вказ. праця. - С. 41-44.

¹¹ Центральный архив стародавніх актів у Києві: Збірник статтів за редакцією В.О.Романовського. - К., 1929. - С. 16.

¹² Левицкий О.И. Вказ. праця. - С. 41.

¹³ Памятники, изданные Временною Комиссией для разбора древних актов. - Т. 2. - К., 1846. - Відділ I. - С. 94.

¹⁴ Марченко М.І. Вказ. праця. - С. 78.

¹⁵ Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров: 1817-1885. - К., 1992. - С. 65-66.

¹⁶ Левицкий О.И. Вказ. праця. - С. 126.

¹⁷ Бутич І.Л. Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. - В кн.: Шевченківський словник у 2-х томах. - Т. 2. - К., 1977. - С. 267.

¹⁸ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. - Вып. 2. - К., 1916. - С. 5.

¹⁹ Софинов П.Г. Из истории русской дореволюционной археографии. — М., 1957. - С. 114-115.

²⁰ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. - Вып. 1. — К., 1911. - Розділ 3. - С. 15.

²¹ Історія Київського університету. - К., 1959. - С. 185.

²² Указатель к изданиям Временной Комиссии для разбора древних актов (с 1845 по 1877 год): Имена географические. - К., 1882. - С. 288.

²³ Там само. - С. 654.

²⁴ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. - Вып. I. - К., 1911. - Розділ 3. - С. 16.

²⁵ Центральный архив стародавніх актів у Києві: Збірник статтів за ред. В.О.Романовського. - К., 1929. - С. 31.

²⁶ Каталог колекції документів Київської археографічної комісії: 1369-1899. - К., 1971.

ТОВАРИСТВО ДОСЛІДНИКІВ ВОЛИНІ КРИЗЬ ПРИЗМУ XX СТОЛІТТЯ

2000-й рік щедрий на ювілеї в історії Волинського краєзнавства: виповнюється 100 років від дня заснування в Житомирі Товариства дослідників Волині та 10 років з часу відродження його спадкоємця — Житомирського науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині. Ювілейні дати це завжди привід критично осмислити пройдений шлях, поділитися роздумами про здобутки, накреслити плани на майбутнє.

У другій половині XIX — початку XX ст. у багатьох регіонах України зароджувалися краєзнавчі товариства й осередки, які силами місцевих дослідників проводили вивчення природи, господарства,

історії, етнографії, культури. 1900 року в губернському Житомирі утворилося одне із перших регіональних краєзнавчих товариств на Правобережній Україні — Товариство дослідників Волині. Звичайно, виникло воно не на порожньому місці.

Краєзнавчий рух на Волині мав давні і цікаві традиції. У 30—50-х роках XIX ст. основи краєзнавчих студій на Волині заклали видатні діячі української культури і науки М.Максимович, М.Костомаров, П.Куліш, Т.Шевченко.

У 60-80-х роках XIX ст. потужний краєзнавчий осередок діяв при Волинському губернському статистичному комітеті, навколо якого згуртувалися такі знані дос-

лідники Волині, як І.Рудченко (більш відомий під псевдонімом Іван Білик), П.Косач (батько Лесі Українки), В.Пероговський, Х.Корнаковський, Г.Осовський, О.Братчиков та ін.

У 90-х роках ХІХ ст. в Житомирі виникло одразу дві інституції краєзнавчого спрямування: Волинське єпархіальне давньосховище старожитностей та Волинське церковно-археологічне товариство, які своєю діяльністю також примножували здобутки у дослідженні краю, особливо його церковної історії. Тут розкривався талант таких визнаних дослідників, як М.Теодорович, М.Трипольський, О.Фотинський.

Та найвагоміших здобутків у комплексному вивченні краю досягло Товариство дослідників Волині, народження якого збіглося з початком ХХ ст. 1896 року в губернській газеті "Волинь" (№133), що видавалася у Житомирі, з'явився "Лист до волинської інтелігенції".

"Волинь в усіх відношеннях є багатю скарбницею, з якої наука може черпати без кінця найрізноманітніші дані, — писав автор. — Бажано було б, щоб культурні елементи нашої громадськості, ті, що становлять інтелігенцію краю, подбали про його вивчення і тим самим виконали свій обов'язок... Мені здається цілком можливим об'єднання культурних елементів краю на ґрунті наукового товариства дослідників. Саме товариство повинно бути з широкою програмою, що охоплює як природньо-історичне, так і археологічне й етнографічне вивчення Волині..."¹.

Автором листа був волинянин, колишній випускник 1-ої Житомирської гімназії і Петербурзького університету Микола Іванович Коробка². Молодий вчений — літературознавець і фольклорист М.Коробка вніс свіжий струмінь у життя міста і краю. "Столиця не в силах все робити за провінцію, остання повинна потурбуватися за себе сама. Тільки тоді провінція перестане бути провінцією, а культура наша і наука розвиватимуться не лише в шир, а й у глиб".

Відгуки на цей лист з'явилися відразу. Вони прийшли від відомих вчених, громадських діячів, письменників, зокрема В.Антоновича, В.Короленка, С.Гамченка.

Відомий археолог С.Гамченко через газету "Волинь" писав: "Зі щирим задоволенням і глибокою увагою прочитав я в "Волині" палкий лист до волинської інтелігенції. Дякую Коробці за його добрі наміри! Поспішаю на заклик, твердо впевнений, що, коли відгукнуться люди, то справа піде. Цілком поділяю думку Коробки, що Волинь мало досліджена..."³.

Незабаром, завдяки енергії однодумців М.Коробки і С.Гамченка, розпочалася практична діяльність щодо створення Товариства. До цієї справи приєднався директор 1-ої Житомирської чоловічої гімназії П.Сидоров. Ініціативною групою й був розроблений проект статуту, яким передбачалися: природнича, етнографічна, економічна та історична секції, виборна рада, архів, бібліотека та музей.

3 квітня 1897 року в приміщенні 1-ої чоловічої гімназії відбулося засідання організаційного комітету, де тринадцять активістів підписали остаточну редакцію статуту. Ось їхні імена: П.Сидоров, С.Гамченко, Я.Яроцький, О.Фотинський, Г.Мачтет, В.Михалевич, С.Скомаровський, І.Радецький, Г.Лубенець, Р.Собкевич, А.Властелиця, П.Кошлаков, А.Орловський. Ще четверо волинян, які поставили свій підпис під статутом, мешкали на той час в Петербурзі. Це М.Коробка, В.Боцяновський, А.Лященко, К.Храневич. Цих 17 чоловік слід вважати засновниками Товариства дослідників Волині⁴.

Текст статуту пролежав у Міністерстві внутрішніх справ майже три роки. 14 квітня 1900 року він був нарешті затверджений міністром освіти М.Боголеповим. Прикметно, що за зразком волинян згодом прийняли статут краєзнавчі товариства Оренбурзької та Московської губерній, які створювалися в цей час.

Перше організаційне засідання товариства відбулося 2 грудня 1900 року в приміщенні Житомирської Російської публічної бібліотеки. На ньому була обрано раду,

сформовано секції. Першим віце-головою, який уособлював усю повноту керівництва товариством, був директор жіночої Маріїнської гімназії В.Ногайський (почесний портфель голови товариства традиційно віддавався губернаторові)⁵. Від жовтня 1910 року посаду віце-президента обіймав П.Тутковський, а ще через три роки на цю посаду було обрано С.Бржозовського.

15 лютого 1901 року товариство прийняло в своє відання музей, що існував при публічній бібліотеці ще з 1865 року. Історик і археолог Я.Яроцький у 1896—1897 роках значно розширив та впорядкував його. Він же був першим, з часу заснування Товариства, завідувачем музею.

Згодом, за настійним клопотанням віце-президента Товариства П.Тутковського, музей і бібліотеку з дозволу губернатора О.Кутайсова було переведено до приміщення Житомирського будинку працелюбства (на розі вулиць Гоголівської і Хлібної). Товариство порушило клопотання про те, щоб музей став самостійною установою. Статут Центрального Волинського музею було затверджено Міністерством освіти 8 квітня 1913 року, а з 1 січня 1914 року музей набув самостійності. Він мав чотири відділи: природничо-історичний, етнологічний, економічний, історичний. На 1 січня 1914 року в ньому нараховувалося 8292 експонати. Сам П.Тутковський передав до музею значну частину особистих колекцій гірських порід, мінералів, ґрунтів, а також колекції фотознімків, монет, геологічних карт, книги.

Від 1910 року Товариство почало регулярно друкувати наукові праці (щоправда перший том побачив світ ще у 1902 р.). Всього було видано 14 томів наукових праць.

Особливо слід виокремити науковий рівень праць видатного вченого-геолога Павла Аполлоновича Тутковського. Серед них — “Зональність ландшафтів Волинської губернії”, “Короткий гідрографічний нарис Центрального та Південного Полісся”, “Карстові явища й самобутні артезіанські джерела у Волинській губернії”,

“Бурштин у Волинській губернії”, “Із геології міста Житомира”, “Антропогеографічні етюди по Волині”, “Стародавня добувна промисловість на Волині”. Статті, розвідки, повідомлення П.Тутковського вміщені у 10 томах з 14, що побачили світ. Віце-голова Товариства, фактичний його керівник, П.Тутковський 1918 року був одним із засновників і перших академіків ВУАН⁶.

Непересічне значення мали статті геолога С.Бельського, який відкрив волинські топази та ільменіти, ботаніків Р.Собкевича та М.Копачевської, ентомолога А.Ксенжопольського, метеорологів С.Бржозовського і М.Хандроса. Багато з цих праць не втратили свого наукового значення і донині.

Широко були представлені в “Трудах общества исследователей Волини” матеріали з етнографії. Унікальному народознавчому доробку Василя Григоровича Кравченка з волинської тематики повністю присвячені 5, 12 та 14 томи праць Товариства.

Товариство обмінювалось своїми працями з 104 науковими установами і редакціями наукових видань, зокрема з Академією наук, Петроградським, Московським та Київським університетами, Петроградським ботанічним садом, Вітебською архівною комісією, Архангельським товариством вивчення російської півночі, Науковим товариством імені Шевченка (м.Львів) та ін.

На 1 січня 1914 року до складу Товариства входили 193 дійсних члени і 22 почесних. У різний час серед почесних членів товариства були всесвітньо відомі вчені, письменники, громадські діячі: К.Тімірязєв, А.Кримський, В.Короленко, М.Дашкевич, С.Гамченко, О.Воейков, О.Карпинський, О.Клосовський, О.Шахматов, В.Ласкарев та ін. Вони уважно стежили за роботою Товариства. Ось що писав академік О.Карпинський з нагоди обрання його почесним членом Товариства (лист від 21 березня 1911 року): “Я щойно одержав повідомлення про обрання мене почесним членом Товариства дослідників Волині. Дуже втішений увагою й честю, які Товариству схотілось мені виявити, прошу засвідчити йому мою глибоку вдячність.

Волинь являє область такого виняткового наукового інтересу в усіх відношеннях, що справді заслуговує організації окремої установи для вивчення, якою і є Товариство дослідників Волині. Палко бажав Товариству широкого розвитку”⁷.

Почесні члени не тільки стежили за роботою Товариства, а й надавали матеріальну допомогу. 1912 року відділ російської мови й словесності Російської Академії наук на чолі з академіком О.Шахматовим надіслав 400 рублів спеціально для опублікування етнографічних матеріалів, зібраних Кравченком, “поскільки вони становили винятковий науковий інтерес”. Цього ж року В.Кравченку було присвоєно звання професора.

Багато дослідників — дійсних членів Товариства стали фундаторами першого на Волині вузу — Інституту народної освіти, що відкрився 16 жовтня 1919 року в Житомирі. Першим ректором інституту було призначено члена Товариства П.Абрамовича, завідувачем губернського відділу народної освіти — географа П.Постоева, згодом професора пединституту, викладачем фізики і метеорології — М.Кудрицького, історії — професора О.Фотинського.

Свою діяльність Товариства дослідників Волині припинило у буремному 1920 р. Його наступником став Волинський Центральний науково-дослідний музей. Особливо плідною у цей період виявилася діяльність професора В.Кравченка. Протягом 1920—1931 років він керував етнографічним відділом та аспірантурою Волинського Центрального науково-дослідного музею в Житомирі. Рівень роботи останнього був настільки високим, що на його базі створено історико-фольклорний відділ ВУАН. Творча спадщина В.Кравченка зберігається у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології НАН України і ще чекає на своїх дослідників⁸.

“Золотим”, “зоряним” періодом краєзнавства були 20-і роки. В цей час відбувалися всеукраїнські краєзнавчі наради, розгортав роботу Український комітет краєз-

навства, видавався бюлетень “Краєзнавство”, а краєзнавча мережа (на 1929 рік) нараховувала 51 товариство, 658 гуртків у 32 округах. Місцеві краєзнавці повсякчас перебували в полі зору комісій порайонного дослідження України, Археологічного комітету, Комісії краєзнавства, діяли при Всеукраїнській академії наук. Та демократичний за своїм характером краєзнавчий рух не міг, безперечно, співіснувати із командно-адміністративною системою. Були репресовані найкращі вчені (етнографи, історики, фольклористи), ті представники інтелігенції на місцях, які виявили інтерес до минулого. Вульгарний соціологізм набрав найпотворніших форм, надовго загальмував поступ краєзнавства і як громадського руху, і як науки.

Яким чином ця розправа творилася на місцях, можна дізнатися з газети “Радянська Волинь”. В одному з номерів за 1937 рік було вміщено статтю “Хто орудує в Житомирському музеї?”, де автори виставили проти завідувача зоологічного відділу такі “аргументи”: “Виявляється орнітолог Бруховський випишував металеві кільця для кільцювання птахів з Німеччини!”⁹. Цього факту було достатньо для далекоглядних висновків: арешт і 8 років позбавлення волі.

Професора В.Кравченка звинуватили в “буржуазному націоналізмі”, його унікальні музейні експонати прилюдно знищено. Сам вчений змушений був шукати роботу далеко від рідної Волині, а його учні — талановиті молоді вчені — Никанор Дмитрук і Карній Черв’як — були розстріляні. На довгі роки краєзнавчий рух фактично був загнаний системою у підпілля.

Відновлення Товариства дослідників Волині відбулося 1949 року... в Нью-Йорку, з філіями у Клівленді, Буффало, Торонто. Найактивніше діяло Товариство у Вінніпезі. Саме у цьому канадському місті 21 липня 1951 року на установчих зборах було організаційно створено Інститут дослідів Волині та Товариство Волинь. У 1953 р. побачив світ перший науково-популярний збірник волинознавства “Літопис Волині”. Всього вийшло 18 чисел

“Літопису”. Тематика їхня найрізноманітніша: це загальна історія краю, окремих міст і сіл, монастирів і церков, мистецтвознавство, літературознавство, природа і екологія Волині¹⁰.

У різний час членами Товариства Волинь та Інституту дослідів Волині були такі відомі діячі як письменник Улас Самчук, поетеса Оксана Лятуринська, сестра Лесі Українки Ізидора Косач-Борисова, скульптор Леонід Молодожанин, отаман Тарас Бульба-Боровець, уродженець Житомирщини митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Останній був почесним головою Ради Інституту дослідів Волині і заповів виняткове право на видання своїх творів саме цій інституції. В останні роки Товариство дослідів Волині очолював Ілля Онофрійчук, який активно підтримував тісні зв'язки зі своєю прабатьківщиною. 4 грудня 1999 р. Інститут дослідів Волині та Товариство Волинь, відзначивши своє 50-річчя, припинили діяльність і передали виконання подальших повноважень Волинському державному університету ім. Лесі Українки.

Через сім десятиліть, після ліквідації Товариства дослідників Волині, 5 січня 1990 р. в Житомирі, завдяки ініціативній групі активістів-краєзнавців, відбулося друге його народження¹¹. Відновлене Житомирське науково-краєзнавче Товариство дослідників Волині, що є дійовим обласним осередком Всеукраїнської спілки краєзнавців, працює у тісній співдружності з краєзнавчими товариствами Волинської, Рівненської та Хмельницької областей, Українським географічним товариством, Інститутами історії України та географії НАН України.

За десятиліття, що минуло з часу відродження, під егідою Товариства відбулося 15 представницьких Міжнародних і Всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій. Присвячені важливим історичним подіям в житті краю (200-річчю Волинської губернії, 550-річчю з часу отримання Житомиром Магдебурзького права, 150-річчю від дня народження Миколи Миклухо-Маклая, 200-річчю від дня народження Оноре де Бальзака, 80-річчю УНР та ін.), краєзнавчі форуми дозволили піднести дослідження Житомирщини і Волині на новий якісний рівень¹².

Зберігаючи традиції своїх попередників, Товариство відродило й видання наукових праць. Збірник “Велика Волинь” є фактичним спадкоємцем “Трудов общества исследователей Вольни”. Вже побачили світ п'ять чисел “Праць”¹³. За цей період членами Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині підготовлено і видруковано понад 50 найменувань краєзнавчих праць. Зокрема, побачили світ атлас “Житомирська область: Моя мала Батьківщина”, посібники для вчителів і учнів “Географія Житомирської області”, “Рідний край”, “Еколого-географічний словник-довідник Житомирщини”, видання, присвячені видатним землякам, містам і селам області, історичним пам'яткам тощо.

Велика робота членами Товариства проводиться щодо увічнення пам'яті видатних земляків. Останнім часом в області встановлено анотаційні та пам'ятні меморіальні дошки І.Фешенку-Чопівському, І.Огієнку, М.Усановичу, В.Липинському, Е.Кончаку, О.Шумському, О.Ольжичу, М.Грушевському.

У найближчих планах нашого Товариства створення Регіонального інституту краєзнавства Волині.

В цілому можна констатувати, що у 90-х роках на Житомирщині склалася чітка система краєзнавчої роботи, що здобула схвальну оцінку з високої трибуни Другого з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців¹⁴.

У вересні 2000 р. з нагоди 100-річного ювілею Товариства в стародавньому Житомирі планується проведення Міжнародної науково-краєзнавчої конференції “Житомирщина на зламі тисячоліть”, видання збірника наукових праць, відкриття пам'ятної меморіальної дошки на будинку колишньої Російської публічної бібліотеки (тепер тут обласна дитяча бібліотека), де було проведено перше установче засідання Товариства дослідників Волині.

Микола Костриця (м.Житомир)

¹ Коробка Н. Письмо к вольнской интеллигенции // Вольнь. - 1896. - 25 мая. - №113.

² Крайко К. На поклик обов'язку // Рад.Житомирщина. - 1981. - 11 січня.

³ Гамченко С. Письмо в редакцію // Волинь. - 1896. - 4 июня. - №121.

⁴ Фотинский О.А. Очерк истории учреждения Общества исследователей Волины // Труды общества исследователей Волины. - Житомир, 1902. - Т. 1. - С. 9-11.

⁵ Фотинський О.А. Вказ. праця. - С. 10-11.

⁶ Костриця М.Ю. П.А.Тутковський - видатний український дослідник Полісся // Українське Полісся: вчора, сьогодні, завтра: Збірка наукових праць. - Луцьк, 1998. - С. 16-19.

⁷ Труды Общества исследователей Волины. - Житомир, 1911. - Т. VI. - С. XXXVI.

⁸ Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. Народнознавець і "ворог народу" (В.Г.Кравченко) // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). - К., 1991. - С. 215-220.

⁹ Дорошенко О., Сніговий Я. Хто орудує в Житомирському музеї? // Радянська Волинь (Житомир). - 1937. - 30 вересня.

¹⁰ Онофрійчук І. Інститут дослідів Волині у Вінніпезі // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези Міжнародної науково-краєзнавчої конференції / Відп. редактор М.Ю.Костриця. - Житомир, 1993. - С. 17-18.

¹¹ Склярєнко Є.М. Установча конференція Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині // Укр. істор. журн. - 1990. - №6. - С. 156.

¹² Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези Міжнародної науково-краєзнавчої конференції / Відп. редактор М.Ю.Костриця. - Житомир, 1993. - 278 с.; Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції / Відп. редактор М.Ю.Костриця. - Житомир, 1994. - 296 с.; Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 200-річчю з часу утворення Волинської губернії / Відп. редактор М.Ю.Костриця. - Новоград-Волинський, 1995. - 274 с. та цілий ряд інших.

¹³ Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині. - Т. 15 / Ред. М.Ю.Костриця. - Житомир, 1994. - 190 с.; Т. 16. - 1997. - 192 с.; Т. 17. - 1998. - 212 с.; Т. 18. - 1998. - 224 с.; Т. 19. - 1999. - 174 с.

¹⁴ II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 грудня 1996 р., м.Київ): Матеріали і документи. - К., 1997. - С. 35, 58.

АСОЦІАЦІЯ ІСТОРИЧНОГО РАЙОНОЗНАВСТВА: НАУКОВІ ЗДОБУТКИ І ДОЛЯ СПАДЩИНИ

Складні процеси усвідомлення регіональних особливостей і інтересів, що відбуваються в Україні, привертають увагу до наукового і прикладного значення діяльності інституцій, які займалися дослідженням України в регіональному, "горизонтальному" розрізі. Однією з них була створена М.Грушевським у 20-х рр. Асоціація історичного районознавства, що об'єднувала чотири порайонні комісії історії України. П'ять років існування комісій були зщерть заповнені напруженою працею, яка заклала науковий фундамент історичного краєзнавства. Проте згадки про Асоціа-

цію в літературі йдуть здебільшого в описовому ключі, а величезна наукова спадщина комісій, що зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України, належним чином не освоєна. Не прояснений і задум М.Грушевського, який не тільки хотів бачити історію України у двох вимірах — вертикальному і горизонтальному, а й намагався створити наукову основу економічного, адміністративного, етнографічного районування України. Не повністю з'ясовані і обставини, які перешкодили втіленню цього масштабного задуму в життя.